

Гайденко Ю. О.,
викладач кафедри англійської мови
гуманітарного спрямування № 3
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Анотація. У статті розглядається слово, як сполучна ланка системи мови, проблема визначення слова з огляду на його центральний статус по відношенню до інших мовних одиниць.

Ключові слова: слово, дихотомічна природа, номінативна природа, асоціативність, функції, ознаки.

Мова – це універсальний засіб комунікації, що є результатом ретельного історичного добору його носіями одиниць, які засвідчують процеси пізнавальної діяльності людей, еволюцію мислення, суспільного ладу та розвиток культури, мистецтва, освіти; це унікальна, визначальна історична спадщина, що слугує засобом акумуляції та передачі набутих навичок, вмінь, і є відображенням свідомості народу.

Зв'язки типу «мова – культура», «мова – народний дух» чи «мова – духовний розвиток» здавна привертала увагу мовознавців-філософів. Так, у своїй праці «Про різницю будови людських мов і їх впливу на духовний розвиток людства» В. фон Гумбольдт писав: «У кожній мові закладено самобутній світогляд. Як окремих звук постає між предметом і людиною, так і вся мова в цілому виступає між людиною і природою, що впливає на неї зсередини і ззовні» [9, с. 69]. Підкреслюючи здатність мови відображати етнічні особливості народу, О.О. Потебня зауважував: «Мова – це не лише інструмент творення системи людського сприйняття світу, але й засіб формування думки» [9, с. 69].

Постановка проблеми. Центральне місце в системі мови займає слово. Так, І.П. Юшук, згідно з яким слово – це центральна функціонально-структурна одиниця мови, акцентує увагу на фокусному характері слова в її системі: «Усі інші елементи мови існують або для слова й у слові (фонемі та морфемі), або завдяки йому (речення)» [13, с. 151].

Не дивлячись на центральний статус цієї мовної одиниці, загальноприйнятого визначення терміна «слово» не існує, а з-поміж величезної кількості дефініцій навіть на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки виділити ту, яка б не викликала питань чи сумнівів із боку лінгвістів, не можливо.

Мета цієї статті – визначити та охарактеризувати ті властивості й ознаки слова, які дозволили б сформулювати його уніфіковану дефініцію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема визначення слова здобула теоретичне обґрунтування у роботах багатьох лінгвістів (Л.Г. Бабенко, Ш. Баллі, Ф. Боас, І.О. Бодуен де Куртене, Р.О. Будагов, І.Р. Вихованець, В.Г. Гак, В. фон Гумбольдт, Є.І. Діброва, В.М. Жирмунський, М.П. Кочерган, Е.В. Кузнєцова, А. Марті-

не, А. Мейє, М.В. Панов, О.А. Пляскова, О.О. Потебня, Л.В. Щерба, Ф. де Соссюр, Е. Сепіром, В. Скалічка, Д.М. Ушаков, М.М. Шанський, Д.М. Шмельов, І.П. Юшук тощо). Як зауважує В.Г. Гак, «в історії науки було запропоновано більше ніж 70 критеріїв визначення слова, основу яких становили графічні (орфографічні), фонетичні, структурні, граматичні, синтаксичні, семантичні принципи» [3, с. 465], однак погляди мовознавців щодо тлумачення слова різняться. Так, Ф. де Соссюр стверджував, що «поняття слова несумісне з нашим уявленням про конкретну одиницю мови... Не в слові потрібно шукати конкретну одиницю мови». Ш. Баллі, Ф. Боас, А. Мартіне заявляли про необхідність звільнитися від невизначеного поняття слова. Російський мовознавець Л.В. Щерба, який вивченню слова присвятив значну частину своїх праць, засумнівався загалом в існуванні такого поняття [5, с. 183]. З іншого боку, слово – це реальна функціональна одиниця мови, тому відмовитися від слова як предмета лінгвістичного аналізу не видається можливим, адже згідно з Е. Сепіром, «мовленнєвий досвід виражений в стандартизованій письмовій формі чи засвідчений у щоденному вживанні, беззаперечно вказує на те, що за загальним правилом не існує складності усвідомити слово, як щось психологічно реальне» [8, с. 27]. Відомий чеський мовознавець В. Скалічка також радив не відмовлятися від поняття слова, але не давати йому визначення [5, с. 184].

Поширеною тенденцією у лінгвістиці сьогодення є намагання визначити слово через призму суміжних із лінгвістикою царин (культура, філософія, історія, соціологія, психологія тощо). Питання пошуку адекватного визначення слова не втратило актуальності, тому що «в слові перехрещуються найрізноманітніші лінгвістичні інтереси: фонетичні, морфологічні, лексикологічні, синтаксичні, соціо- і етнолінгвістичні, не кажучи вже про слово як об'єкт логіки, психології, філософії, а в наш час також і загальної семіотики, теорії інформації і т. д.» [12, с. 53]. Історичний та психічний аспекти, що знаходять відображення у семантиці слова проілюстровано зокрема у дефініції Р. О. Будагова: «Слово – це найважливіша одиниця мови, яка позначає явища дійсності та психічного життя людини, і звичайно однаково розуміється колективом людей, які розмовляють однією мовою й історично пов'язані між собою» [5, с. 184]. Погляди Р.О. Будагова поділяв О.О. Потебня, згідно з яким «слово виражає не весь зміст поняття, а одну з ознак, саме ту, яка видається народному поглядові найважливішою» [13, с. 153], підкреслюючи тим самим, що слово слугує засобом виокремлення однієї найважливішої на конкретному етапі розвитку народу ознаки предмета, а не групи їх. Зв'язок думки зі словом описав у своєму визначенні Д.М. Ушаков: «Слово – це

одиниця мовлення, що представляє звукове вираження окремого предмета думки» [10].

Конвенційними у мовознавстві є визначення фонетичного, морфологічного, лексичного, синтаксичного аспектів слова (Л. Блумфілд, П.С. Кузнецов, І.О. Смирницький, Ч. Хоккет, М.М. Шанський та ін.) або фонетичного, морфологічного, лексичного, синтаксичного слів (І.Р. Вихованець, М.П. Кочерган, Е.В. Кузнецова та ін.). **Фонетичне слово** – це комплекс фонем, що допомагають розрізнати не лише слова, але і їх форми; **морфологічне слово** – це сукупність морфем. Називаючи (морфологічне) слово морфологічною одиницею-конструкцією, про його формальну і семантичну членованість писав у своїй праці «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» І.Р. Вихованець: «Слово, як значуща одиниця, завжди характеризується формальною і семантичною членованістю: воно членується далі на значущі частини, тобто складається принаймні з двох морфем. Сполучаючись одна з одною, морфемі утворюють лексичне значення та перетворюють слово в одиницю лексичної системи мови» [2, с. 18]. Лексичні слова стають членами речення та слугують їх будівельним матеріалом, і в мовленні входять до складу висловлювань, що виступають основними комунікативними одиницями.

Природи слова, як одиниці знакової системи мови, торкалися у своїх працях іще мовознавці-класики: В. фон Гумбольдт, О.О. Потебня, І.О. Бодуен де Куртене та ін.; на структурі слова, зокрема його двоїстому характері, зосереджував увагу Ф. де Соссюр.

Притаманна слову дихотомічна природа відіграє важливе значення у формуванні його комунікативного потенціалу, адже будь-який комплекс звуків не можна назвати словом. Зважаючи на двобічну сутність основної одиниці мови, В.М. Жирмунський кваліфікує слово, як найменшу мовну одиницю, самостійну за значенням і формою [2, с. 15]. Дуальну будову слова у своєму визначенні окреслила також О.А. Пляскова: «Слово – це комплекс звуків (або один звук), що володіє певним значенням, закріпленим суспільною практикою, і функціонує як самостійне ціле» [6, с. 4].

Отже, слово – це органічна, нерозривна єдність, стори якої неминуче відображають усі аспекти людського буття, для чого вони і покликані. Процес відображення починається з формування звукової оболонки слова, його акустичного образу. Зміст кожного слова виражається за допомогою його семантики, яка виступає фактичною репрезентацією понять, як категорій мислення у системі мови.

Зв'язок слова із поняттям відображається у його предметно-понятійному змісті і перетворює слово у засіб номінації, тому одним із найбільш вдалих стислих визначень слова у вітчизняній лексикології вважають «функціональне» визначення Д.М. Шмельова, згідно з яким мовні одиниці, в першу чергу, доречно визначати з огляду на ті функції, які вони виконують. Визначаються функції слова у наступному ряді: фонема – смислорозділювальна функція, морфема – будівельна функція, слово – номінативна функція, речення – комунікативна функція [1, с. 30]. Така функціональна градація одиниць мови є логічною, адже розгляд слова як елемента мови, що складається зі звуків, спрямованих на позначення певного поняття, не врахо-

ує слово у діяльнісному, мовленнєвому аспекті. Предметно-понятійний зміст відображається у словах-назвах (термін Е.В. Кузнецової), що вживаються як самостійні номінативні одиниці, тобто контекстуально незалежні та відсторонені від реальних функцій у реченні, а додатковий конотативний компонент маніфестується лише у разі сполучення з іншими словами. Таке «ситуативне» розкриття компонентів лексичного значення слова впливає на виконання ним ряду функцій.

Окрім основної номінативної функції слова також характеризуються наявністю ряду інших: 1) гносеологічної (маніфестують поняття, тому є результатом процесу пізнання); 2) кумулятивної (накопичують та зберігають знання про навколишній світ); 3) характерологічної (виражають реалії та оцінку); 4) дейктичної (розряд слів, що не називають, а вказують на предмет, як от займенники); 5) модальної (виражають ставлення мовця до повідомлюваної ним інформації); 6) службової (відображають емоції, зв'язки мови з фактами об'єктивної дійсності та мовними одиницями) [7, с. 17]. Щоправда лінгвісти мають дещо різні погляди стосовно виконуваних словом функцій або їх найменування. Так, у деяких класифікаціях номінативна функція здобула назву семіотичної (Т.В. Жеребило), сигніфікативної або навіть узагальнюючої (Л.І. Богданова), що позначає здатність слова об'єднувати всі однотипні явища в один клас та називати його.

Превалювання у словах тієї чи іншої функції не оминули увагою мовознавці (Ю.Д. Апресян, В.В. Виноградов, О.О. Реформатський, О.Л. Рубльова, Н.Ю. Шведова та ін.), розділивши їх на типи за функціональною або структурно-семантичною ознакою. Хоча назви типів слів та їх складові у різних класифікаціях варіюються, лінгвісти сходяться на думці, що слова, які виконують службову функцію та лише опосередковано пов'язані з поняттям, називаються неповнозначними (службовими), а ті, що виражають невпевненість чи допустовість – модальними. Повнозначні слова, основною функцією яких є номінативна, також виконують інші суміжні функції: гносеологічну, кумулятивну чи характерологічну, яка есплікується у разі входження до складу слова демінутивного / аугментативно-морфемних формантів.

У випадку вживання слова з іншими словами для досягнення мети комунікації, коли воно маніфестує додаткові відтінки, вираження яких є ситуативно, прагматично обумовленим та визначається рівнем його валентністних відношень із іншими аналогічними одиницями, воно виконує емотивну функцію і не втрачає власного самостійного значення, що легко виокремлюється із текстової / узуальної єдності.

Отже, навіть синтаксичне слово – це член речення із самостійною відносно незалежною від інших одиниць семантикою. Цю властивість слова у своїй дефініції описав Ю.С. Маслов: «Слово — це найменша дискретна (якій властиве роздільне існування) одиниця мови» [2, с. 15]. При цьому, у разі входження до складу речення, слово функціонально та граматично співвідноситься з іншими словами.

Здатність слів вступати у різного роду граматичні відношення корелює з їх потенціями співвідноситися з граматичними категоріями, що є невід'ємною частиною семантики слова. Таким чином, слово може виступати представником

певної категорії у системі мови і репрезентувати не лише світ речей, але й ті лінгвістичні класи, за якими ці речі розподілені у мові. Слово презентує свою частину мови, свій лексико-граматичний розряд і, нарешті, ті обов'язкові граматичні категорії і значення, що характеризують цю частину мови. Воно одночасно домінує, знаменує і завдяки своєму значенню відносить слово до певної загальної категорії, в основі якої полягає відображення та узагальнення об'єктивного світу [4, с. 64]. Так, слова із значенням процесуальності відносяться до розряду дієслів, а з предметним значенням – до складу іменників тощо.

На граматичну природу вживання слова у своєму визначенні звернув увагу А. Мейс: «Слово – це вираження асоціації певного значення з певним комплексом звуків, що піддається певному граматичному використанню» [13, с. 151], підкресливши, що в основі семантики кожного слова закладено певного роду асоціації. Подібної думки з приводу ролі асоціації у творенні семантики слова дотримується І.П. Юшук, згідно з яким, внутрішня форма – це вмотивованість назви [13, с. 153] (хоча з бігом часу ця вмотивованість може нівелюватися).

Процес найменування предметів і фактів дійсності відбувається завдяки асоціативним взаємозв'язкам, встановленим між мовою та об'єктивною реальністю. Такого роду асоціативні відношення перетворюють кожне слово як одиницю мовної системи в елемент, що інтегрує асоціативність, тому ця властивість є універсальною для слів, та визначає їх комунікативну спрямованість і здатність до дистрибуції. Асоціативність, входячи до плану вираження (семантики слова), не лише визначає дистрибутивні потенції слів, але й дозволяє їм виступати конкретизаторами значення один одного у текстовій єдності. Таким чином, семантика слова інкорпорує асоціативність, яка відбивається у здатності слова називати (номінативності).

Основою номінативності слова виступає асоціативність, яка слугує інструментом заміщення явищ навколишньої дійсності у свідомості людини. Частотність вживання кожного слова залежить від його здатності викликати асоціації із позначуваним поняттям. Градація номінативних одиниць у лексиконі людини та вмотивованість їх вживання мають асоціативну природу. Асоціативність є основою цільнооформленості слова, тобто єдності його фонетичної, лексичної та граматичної складових. Вона не лише визначає лексичну, але й структурну композицію слова, його категоріально-граматичну приналежність. Саме асоціативно-сміслові зв'язки мови та навколишньої дійсності формують такі властивості слів як експресивність, емотивність, образність і оцінність.

Однак ряд притаманних слову властивостей не обмежується вищезазначеними ознаками та функціями, а коректне визначення слова передбачає необхідність розгляду не лише подібних до інших мовних одиниць функцій, але й тих, що диференціюють, виділяють його у системі мови. Згідно з В.Г. Гаком, характерними ознаками слова є цільність, виокремлюваність та вільна відтворюваність у мовленні, а слово – це основна структурно-семантична одиниця мови, що слугує для найменування предметів та їх якостей, явищ, відношень дійсності, а також володіє сукупністю семантичних, фонетичних і граматичних ознак, специфічних для кожної мови [3, с. 464].

У класифікації М.М. Шанського перелічено такі конститутивні ознаки слова: номінативність, недвогласність, цільність та єдинооформленість, фонетична оформленість, лексико-граматична співвіднесеність, непроникність, відтворюваність, фразеологічність, семантична валентність, переважна вживаність у словосполученнях, ізольованість та постійність звучання і значення [11, с. 11]. Подібні класифікації було запропоновано іншими лексикологами (Є.І. Дібровою, Л.Г. Бабенко, М.В. Пановим, Д.М. Шмельовим), щоправда їх погляди стосовно деяких диференційних ознак різняться.

Окрім вищезазначених дуальної будови ознак та функцій, що характеризують слово як мовну одиницю і перешкоджають можливості його належного, повноаспектного визначення, специфічною особливістю слова як мовного знака є асиметричний дуалізм (термін С.О. Карцевського), що призводить до явищ синонімії, омонімії, полісемії тощо. Складність визначення слова також спричинена унікальністю мови як системи знаків, адже кожна мова характеризується наявністю у ній особливих, непритаманних іншим мовам рис та системних зв'язків, що утворюють її структуру.

Висновки. Пронизуючи всі рівні системи мови, слово виступає сполучною ланкою її одиниць. Центральний статус слова слугує основою набуття ним ряду ізоморфних та аломорфних рис і функцій. Слово – це не лише цільнооформлена звукова та смислова єдність; притаманна йому дуальна природа слугує засобом співвіднесеності мови із фактами навколишньої дійсності. Слово виступає носієм лексичних та граматичних значень, заснованих на асоціативних відношеннях, що, взаємодіючи один із одним, формують його актуальний зміст, тому семантично-категоріальна ознака слів формується асоціативністю, універсальною властивістю, яку інтегрують слова. Складна будова, непаралельність плану змісту і вираження, поліаспектність та поліфункціональність, фундаментальний статус слова у системі мови, його дистрибутивні потенції ускладнюють пошук єдиної універсальної дефініції, яка могла б окреслити все багатоманіття притаманних слову ознак. Так, виокремлення лише фонетичних, морфологічних, орфографічних, лексичних або синтаксичних ознак слів призводить до моноаспектності дефініцій, а намагання окреслити усі або більшість властивих слову ознак неминуче призводить до надміру великих формулювань, що викликають масу запитань із боку лінгвістів.

Література:

1. Богданова Л.И. Стилистика русского языка и культура речи. Лексикология для речевых действий / Л.И. Богданова. – М.: Флинта, 2011. – 248 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 14–19.
3. Гак В.Г. Слово // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 464–465.
4. Іщенко Н. Г. Семантична та поняттєва категорії у мовознавчих студіях / Н.Г. Іщенко // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «КПІ». Сер. Філологія. Педагогіка. – 2013. – Вип. 2. – С. 61–64.
5. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства / М.П. Кочерган. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 368 с.
6. Пляскова Е.А. Современный русский язык. Лексикология / Е.А. Пляскова. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2006. – 63 с.

7. Рублева О.Л. Лексикология современного русского языка / О.Л. Рублева. – Владивосток: Издательство Дальневосточного университета, 2004. – 250 с.
8. Сэпир Э. Язык / Э. Сэпир. М. – Л., 1934. – С. 27.
9. Тарасюк І.В. Мовна адаптація як різновид соціо-культурної адаптації мігрантів до іншомовного середовища / І.В. Тарасюк // Психолінгвістика. – 2011. – Вип. 7. – С. 65–72.
10. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / Под ред. Д.Н. Ушакова. — М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.». – Режим доступа до ресурсу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/1029442>.
11. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М., 1972. – 11 с.
12. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н. Шмелёв. – М., 1973. – С. 53–62.
13. Юшук І.П. Українська мова: Підручник. – 3-є видання. – К.: Либідь, 2006. – С. 151–153.

Гайдено Ю. А. К проблеме определения слова

Аннотация. В статье рассматривается слово, как связующее звено системы языка, проблема определения слова, учитывая его центральный статус по отношению к другим языковым единицам.

Ключевые слова: слово, дихотомическая природа, номинативная природа, ассоциативность, функции, признаки.

Gaidenko I. On the problem of word definition

Summary. The article takes up issue of word as a linking element of language system taking into account its central status in relation to other language units.

Key words: word, dichotomic nature, nominative nature, associativity, functions, features.